

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR NYOMDOKAIN

1993

BETHLENFALVY GÉZA

ÚJ LEVÉLTÁRI FORRÁSOK KÖRÖSI CSOMA INDIAI ÚTJÁRÓL

Duka Tivadar alapvető könyvének 1884-es megjelenése után sokáig úgy tűnt, hogy az indiai forrásokat teljes egészében feldolgozta, új dokumentumok felbukkanására aligha számíthatunk. Az azóta eltelt évszázad alatt csak magyarországi, erdélyi és bécsi dokumentumokkal gazdagodott a forrásanyag.

Az indiai Nemzeti Levéltárban (National Archives, rövid: NAI), az Ázsiai Társaságban (Asiatic Society of Bengal, rövid: AS), és a londoni Indiai Minisztériumi Könyvtárban (India Office Library and Records, rövid: IOL vagy IOR) végzett kutatások során azonban sok, eddig figyelembe nem vett iratra bukkantam. Több mint húsz Csoma-levél mellett 60–70-re tehető azoknak az egyéb, korabeli iratoknak a száma, amelyek Csomára vonatkoznak.

Amielőtt ezeknek az értékelését megkezdéném, szeretnék kérépet adni arról, hogy milyen is volt Csoma idejében az indiai angol adminisztráció, amelynek levéltári adatait kutatjuk.

Az 1600-ban létrejött Kelet-Indiai Társaság, amelynek kereskedelmi monopóliuma a Jöreménység-fokától a Magellán-szorosig terjedt, az angol koronának legfőbb jövedelmi forrása volt. Ezért minden ügyéről pontos feljegyzést kellett készítenie, és ezeket hosszú időn keresztül meg is őrizték. A Társaságnak angliai és indiai adminisztrációja is volt, és Csoma idejében egy harmadik, a koronát képviselő felügyelő szerv is létezett.

¹ Ezek bibliográfiai adatai a következő művekben találhatók: Estéfi József: *Körösi Csoma Sándor Dokumentáció*, 1982, pp. 65–68, és Zágoni Jenő: *Körösi Csoma Sándor Bibliográfia*, 1984, pp. 55–74. Kárfy Ödön, Szilágyi Ferenc, Terjék József, Csetri Elek és mások felsorolt közleményei óta a legfontosabb új adalékokat Ress Imre közölte: *Ausztriai levéltári források Körösi Csoma Sándorról, Levéltári Közlemények* LVI., 1985, pp. 227–249.

Az angliai szervezet legfőbb intézménye az Igazgatók Tanácsa volt (Court of Directors), melyet a részvényesek választottak egy évi időtartamra. Az Igazgatók Tanácsa különböző bizottságokon keresztül érintkezett az indiai szervezettel, amelynek élén Csoma idejében a főkormányzó és tanácsa állt (Governor General in Council), aki szintén különböző hivatalokon keresztül intézkedett. Csoma ügyeivel a külügyminisztériumként működő Külügyi Hivatal (Foreign Department) foglalkozott, amelynek élén titkár vagy főtítkár, helyesebben miniszter állott. Az egész szervezet működését a Londonban működő Ellenőrző Hivatal (Board of Control)² ellenőrizte.

Amikor Csoma 1825 novemberében Szubathuban megjelent, az itt működő Kennedy kapitány erről az Ambalában élő felettesét, Murray hadnagyot értesítette. Ő lemásolta és tovább küldte az aktát Delhibe, kiegészítve a saját, Kennedynak küldött válaszánaak másolatával. Delhiben Elliot, a helyi rezidens ismét kiegészítette az aktát egy továbbító levéllel, és elküldte Calcuttába a Külügyminisztériumba, G. Swintonhoz. Ezután a Főkormányzó és tanácsa elé került az ügy, ülésén hozott határozatáról egyrészt az előbb említetteket, másrészt a londoni Igazgató Tanácsot értesítette, ahová másolatok készítése után az egész aktát elküldték. Itt a Tanács heti üléseinek egyikén megtárgyalták az ügyet, de jóváhagyó vagy módosító választ csak az Ellenőrző Hivatal jóváhagyásával küldhettek. Ezért az aktát megfelelő előzményekkel együtt oda is elküldték. Ezek az egyes ügyeket teljességükben bemutató gyűjtemények (The Boards Collections) tartalmazzák a legtöbb anyagot.

De minden hivatalban kereshetjük egy-egy adott irat eredetijét vagy másolatát. A legtöbb eredetit Londonban találhatjuk meg, de a többi hivatalban keletkezett másolatok is nagy pontossággal készültek.

Az Ázsiai Társaság levéltára sokkal kevésbé szisztematikus, a régi iratoknak csak egy része katalogizált, úgyhogy ott a jövőben is bukkanhatnak még elő eloddig ismeretlen dokumentumok.

* * *

2 Az India Minisztérium működéséről és a levéltári anyagok keresésének útjairól a legjobb tájékoztatást adja:

Martin Moir, A General Guide to the India Office Records,
The British Library, London, 1988.

Ami az előkerült dokumentumok jelentőségét illeti, azt kell megállapítanunk, hogy a Duka Tivadar által élénk vetített kép lényegén nem változtatnak. Duka alapvetően helyes képet festett Csomáról, és maguk a dokumentumok is pontosan, kihagyások nélkül találhatók meg könyvében. Kivételt képez az az utolsó levél, amelyben a Csoma halála után a négy ládájában talált könyveket ismerteti, itt Duka csak összegezi a dokumentumban talált adatokat.

De vegyük sorra azokat a kérdéseket, amelyeknél a Csomáról alkotott kép új részletekkel, eddig ismeretlen vonásokkal gyarapítható.

Az első ilyen fontos részlet Kőrösi Csomának William Moorcrofttal való viszonyát helyesbíti. Az eddigi szakirodalom kettejük között nagyon éles különbséget tett; Baktay például Moorcroftot „gyakorlatias, határozott célokat szolgáló... művelt angol gentlemanként írja le, aki... sok bajt és veszélyt látott... és éles szemmel ismerte fel a kínálókozó lehetőségeket, egy pillanatra sem feledkezve meg arról, hogy a brit világbirodalom érdekeit szolgálja.”³ Vele áll szemben a furcsa ruhába öltözött, kopottas, magányos, elhanyagolt, ápolatlan magyar vándor, aki fantasztikus lelkesedéssel törekszik valami távoli cél felé. (uo.)

Az utóbbi időben sok új adat került elő Moorcrofttal kapcsolatban és részletes életrajzát is megírta Garry Alder 1984-ben.⁴ Ezekből kiderül, hogy valójában Moorcroft is éppen olyan álmodozó volt, mint Csoma, igaz, hogy mögötte valóban többé-kevésbé ott állt az angol-indiai kormány és egy, az állatorvosi munkával szerzett vagyon. Ha az Indiai Nemzeti Archivumban és Londonban őrzött leveleit olvassuk, megdöbbenhet mindannyiunkat az a melegség, amellyel Ladakh tibeti népéről ír.

Moorcroft eredetileg a tibeti fennsíkon élő és rendkívüli finomságú gyapjút szolgáltató pasmina-kecskék kedvéért, és az arabs lovaknak Indiába szállításához használható útvonal kedvéért

3 Baktay Ervin, Kőrösi Csoma Sándor, Budapest 1962. pp. 97–98.

4 Garry Alder, Beyond Bokhara, The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Pioneer Veterinary Surgeon, 1767–1825, Century Publishing, London, 1984.

jött Ladakhba. Egy korábbi mogul–kasmiri ill. kínai–tibeti erők közt létrejött és Ladakhra is vonatkozó szerződés⁵ következtében azonban a Karakorum hágón való átkeléshez nem kapott engedélyt, és két évet töltött el az akkor még független Ladakhi Királyságban. Láthatólag megszerette ezt a vendégszerető egyszerű népet és mindent elkövetett, hogy elhárítsa a Ladakh felett gyülemlő vihart. Ebben az időben készült ugyanis a szikh maharádzsa, Randzsit Szingh a Kasmirtól északkeletre fekvő hegyi királyságok meghódítására. Ez a háború 1834-ben meg is kezdődött, és három véres hadjárat után a Himalájai Királyság megszűnésével ért véget 1842-ben.

Moorcroft a ladakhi király kérését továbbította az angol kormányhoz, hogy vegyék protektorátusuk alá a veszélyben forgó királyságot. De az angol hatóságok, amelyek ezidőtájt szilárdították meg saját, a szikhekkal határos himalájai szerzeményeiket, elutasították ezt a kérést, Moorcroftot szigorúan megintették, hogy ne avatkozzon fontos politikai ügyekbe, és ráadásul még Randzsit Szinghet is értesítették a ladakhiak kéréséről.

Amikor a két utazó Draszban találkozott, Moorcroft épp Ladakh elhagyására készült, utolsó adatgyűjtő körútján volt, a Turkesztán felé vezető különböző útvonalakat tárta fel. A következő telet (1822–23) együtt töltötték Kashmirban. Az India–Minisztérium Levéltárában két példányban is fennmaradt egy levél, amely láthatólag Csoma és Moorcroft közös műve, és amely a tibeti irodalom kutatásának addigi eredményeit és lehetőségeit foglalja össze.⁶ Ekkor Csoma már komolyan foglalkozott a tibeti nyelvvel, de láthatólag Moorcroft is jól kiismerte magát benne, talán kétéves Leh környékén való tartózkodása során a beszélt nyelv használatát elsajátította. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy Georgius nagy tibeti nyelvtanát Moorcroft már Calcuttából magával hozta. Csoma sikeres tibeti munkásságának minden tekintetben Moorcroft a kezdeményezője, és nemcsak szellemileg, hanem anyagilag és kapcsolatai révén is támogatta. Mint az új adatokból kiderül, még

5 Erről részletesen tájékoztat: C. L. Datta, *Ladakh and Western Himalayan Politics: 1819–1848*. Delhi, 1973. pp. 51–68.

6 IOR. MSS. EUR. G. 28., No. 48, pp. 297–306, és IOR. MSS. EUR. D. 263, pp. 3–23.

Szangye–Puncog segítségét is ő szerezte meg. Másrészt Moorcroft is tanult Csomától és nemcsak a nyelvészetben, hanem a gyakorlatban is, hiszen a Bokhara felé vezető útvonalak közül épp azt választotta, amelyiken Csoma érkezett.

A második pont, amelyben világosan látunk, a Kelet-Indiai Társaság Csoma támogatásában vállalt szerepe. Baktay és talán Hunter is bizonytalannak látta Csoma helyzetét Indiában. Majdnem minden kutató úgy látja, hogy Csomát az ebben az időben már különös tudományos jelentőségre szert tett Bengáli Ázsiai Társaság támogatta egyértelműen. A helyzet épp fordított. Igaz, hogy Szubathuban való megjelenésekor a katonai székhely parancsnoka jelentést kért az idegen vándortól és a kormány is céljai részletes kifejtésére kérte őt. De rövid vizsgálódás után megállapították, hogy bona fide kutatóval állnak szemben, és ekkortól kezdve minden támogatást megadnak neki, amit csak kér, sőt amikor nem kérte, akkor is folytatták támogatását 1835–38 között. Az Ázsiai Társaság kizárólag 1838–41 között alkalmazta Csomát könyvtárosként, bár korábban is biztosított számára lakhelyet a Társaság épületében. Igaz, ekkor kormánypénzen a Társaság számára, annak tudományos hírneve öregbítésén dolgozott.

Baktay Ervin könyvének 167. oldalától kezdődően ír „Kőrösi Csoma Sándor életének legsúlyosabb, legválságosabb szakaszáról.” Ezt a válságot egy tibeti szótárnak 1826-ban Seramporeban történt megjelenése okozta volna,⁷ amely miatt Csoma további támogatása veszélyben forgott volna. Valóban az történt, hogy Csoma nem készült el második zanszkári útja során sem a tibeti–angol szótárral, sem pedig a nyelvtannal, bár sok értékes könyvet, és a főmunkák elkészítését segítő anyagot sikerült összeállítania a zanszkári lámákkal.

Szubathuba érkezése után valóban súlyos dilemma előtt állott, melynek lényege azonban a saját szerénységből következett. Úgy vélte, nem kérhet további segítséget, hiszen már eddig is túlzottan

7 A Dictionary of the Bhotanta or Boutan Language printed from a Manuscript Copy made by the late rev. Frederic Christian Gotthelf Schroeter, edited by Joshua Marshman, to which is prefixed a Grammar of the Bhotanta Language by F. Ch. G. Schroeter, edited by William Carey, Serampore, 1826, 475 p.

sok kötelezettséget vállalt, és az ígért művek nem készültek el. (Tudjuk, hogy Csoma a Moorcrofttal kötött megállapodása szerint egy év alatt akarta elkészíteni a szótárt és a nyelvtant, ami nyilvánvalóan lehetetlen feladat volt) Az igazi probléma tehát az volt, hogyan folytathatná munkáját a szótáron úgy, hogy már ne kelljen pénzt kérnie. Kennedy átlátta a helyzetet, és maga fordult az Ázsiai Társasághoz némi pénzért. De ezt Wilson elutasította, mondván „nem látom, hogy Mr. Csoma bárminő igényt támaszthatna a mi anyagi alapjainkra”.⁸ És azt ajánlotta Kennedynak, hogy Csoma további pénzért forduljon a kormányhoz. Erre viszont Csoma először nem volt hajlandó. A helyzet csak akkor oldódott meg, amikor a főkormányzó, Lord Amherst maga látogatott Szubathuba és Simlába, és Kennedy személyesen mutatta be Csomát neki. Ezután már nem volt semmi akadálya annak, hogy Csoma további három évre tibeti területre menjen (ezúttal az angol fennhatóságú Kanamba), és élvezze a kormány havi ötven rúpiás támogatását.

Az új adatokból az is világosan kiderül, hogy a Társaságon belül különbözőképpen viszonyultak Csomához a különböző tisztviselők. Úgy tűnik, hogy H. H. Wilson, akivel Csoma először került kapcsolatba nem egyértelműen kedvelte a magyar utazót. Az igazság az, hogy ugyanebben az időszakban egy nagyon befolyásos és tudós hajlamú angol diplomata is behatóan kezdett foglalkozni a buddhizmussal, és a tibeti nyelv iránt is érdeklődött. Brian Hodgson Nepálban dolgozott az angol követségen, és egyre másra küldte a régi szankszrit és tibeti kéziratokat Calcuttába. Főként az Ázsiai Társaságnak, de az egyetemi jellegű Fort William College-nek is. Többek között tőle származott a tibeti buddhista kánonnak az a 300 kötete, amelyet később Csoma katalogizált. Hodgson és Wilson jól megértették egymást, mind a ketten nagymértékben támaszkodtak bennszülött panditok, munysik segítségére. Wilson szótárát és Hodgson a buddhizmus különböző kérdéseiről szóló könyvét is így bennszülött segítséggel készítette. Csomát is nagyban segítette a tibeti láma, de ezt Csoma mindig világosan meg is mondja. Szótárának tibeti címdalán a lámát, Szangye-Puncogot mesterként jelöli meg, önmagát pedig tanítványként. A két angol

⁸ Erre az időszakra vonatkozólag több eddig ismeretlen levél ill. dokumentum került elő, ezek kiadása még az idén remélhető.

tudós segítői viszont névtelenek maradtak.

Úgy látszik, hogy Wilson hasonló szerepet szánt Csomának is. A tibeti irodalomról 1825-ben írott levelét azonnal közzéteszi, némi kiegészítéssel ugyan, de erre később is mint saját munkájára hivatkozik. Amikor Csomának a kezébe kerül ez a közlemény, azt írja Wilsonnak, hogy úgy látszik, Calcuttában még semmit sem tudnak a tibeti nyelvről és irodalomról. Wilson nem küldi el csomának a kért könyveket, Csoma nem fogadja el a Társaság vezetősége által felajánlott 50 rúpiás járandóságot. Amikor Csoma művei anyagának összegyűjtése után Calcuttába készül, hogy azokat ott a kormánynak és a Társaságnak átadja, hogy kiadásukat előkészítse, Wilson olyan levelet ír a külügyminiszternek, hogy a tibeti irodalom nem is túl fontos, és Csoma calcuttai tartózkodása feltehetően túl sokba kerülne. Amikor Csoma végül is Calcuttába érkezik nem foglalkozhat főbb műveivel, hanem a Hodgson által küldött kánon (Kandzsúr és Tändzsúr) annotált, tartalmi ismertetésekkel ellátott katalógusát készíti. Az első részekről készült összefoglalóit Wilson a Társaság folyóiratában a saját neve alatt közli, igaz, megemlíti, hogy Csoma kézírata alapján. Végül, amikor Wilson 1833-ban visszaindul Angliába, azt az ajánlatot teszi a kormánynak, hogy Csomának már nála levő tibeti–angol szótárát és nyelvtanát magával viszi, hogy azokat Londonban ő maga adja ki.

Szerencsére a külügyminiszter úgy vélte, hogy a kormány által támogatott kutatás eredményeként megszületett műveket legjobban lenne a szerző felügyelete mellett Calcuttában kiadni, és arra kérte Wilsont, hogy adja át a kéziratokat. Ekkor veszi át a Társaság vezetését James Prinsep, azonnal hozzáfognak a szótár és a nyelvtan kiadásához, amelyek 1835 januárjában el is készülnek. Közben Kőrösi Csomát a Társaság tiszteletbeli tagjává választják, egykori tanárával Heerennel, Klaprothtal együtt. Prinsep a kor egyik legnagyobb kutatója, ő fejtette meg az ősi brhámí írást, Asóka feliratait, amelyekből India ősi dicsősége vált újra láthatóvá. Prinsep sokszor igénybe vette Csoma segítségét saját műveivel kapcsolatban is, de minden esetben egyértelmű, hogy mi a saját és mi a Csoma eredménye. Amikor Csoma 1835-ben egy bengáli faluban telepszik meg, hogy a magyar és az indiai nyelvek — elsősorban a szanszkrit — kapcsolatait tüzetesen megvizsgálja, csak Prinseppel

marad levelező kapcsolatban. Ezután kerül sor arra, hogy az Ázsiai Társaságban állást vállaljon.

Ekkor fejezi be Csoma a buddhista kánon részletes ismertetését, amit az Asiatic Researches XX. kötetének 1. és 2. részében jelentet meg.

Könyvtárosi működéséről egy sor hivatali levél tanúskodik, amelyek az Ázsiai Társaság Levéltárában fenn is maradtak. Ezeknek egyik érdekessége, hogy a Társaság indiai tisztviselőivel való kapcsolatáról tanúskodnak. Több levél szól Ram Comal Senhez és Rabindranath Tagore nagybátyjával, Herembanáth Thakurral is váltott leveleket. Tudjuk, hogy Rabindranath hallott a Calcuttában dolgozó magyar tudósról, akinek példája talán segítette abban, hogy saját nemzeti identitását bátrabban képviselje. Marcell Péter fedezte fel azt az összefüggést, amely szerint világos, hogy Csoma részt vett az ott tartózkodása idején zajló „anglicista–orientalista” vitában, amelynek tétje az volt, hogy angolul avagy a helyi nyelveken történjen-e Indiában az elemi és magasabb oktatás. Azok közt a könyvek között, amelyeket Csoma 1841-ben az Ázsiai Társaságnak ajándékozott, több olyan francia nyelvű munka is akad, amelyek az elemi oktatás kérdéseivel foglalkoznak. Ebből nyilvánvaló, hogy a vitában a Prinsep-vezette orientalistákat segíthette.

Csoma utolsó, Dardzsilingben végződött útjával kapcsolatban is több feltételezés látott napvilágot. Felmerült, hogy ez teljességgel lehetetlen vállalkozás volt már kezdettől fogva, mert semmi remény nem volt arra, hogy végül is eljusson Tibetbe. Az eddigi kutatások nem vették figyelembe, hogy a szikh csapatok Tibetbe is betörték a ladakhi hadjáratok során. Nem tekinthetjük teljesen véletlennek, hogy Csoma épp akkor látja reményteljesebbnek azt, hogy eljusson Tibetbe, amikor az angol politika megváltozik. Korábban közönnyel szemlélték Ladakh meghódítását, de amikor 1841 nyarán a tibeti háború indul, már felemelték szavukat és pedig a tibetick oldalán, a támadókkal szemben. 1841. november 1-én tiltakoztak a szikh uralkodónál a támadás miatt, és december 10-re tűzték ki a teljes visszavonulás határidejét. Közben tibeti erők is érkeztek a nyugati határvidékre, és a kemény tél közreműködésével megsemmisítették Zorovar Szingh hadserégét. Ezek az események a tibeti–kínai hatóságok álláspontját

némileg módosíthatták, ami a később kötött békeszerződés 3. pontjában ekképp nyer megfogalmazást: „Azon személyek, akik a jövőben Kínából Ladakhba vagy Ladakhból Kínába tartanak, ne legyenek feltartóztatva az úton.” (Vö. C.L. Datta; i.m., 214–215.o)

Csoma minderről az angol hatóságoktól is értesülhetett, de tudjuk, hogy tibeti nyelvű levelek is voltak az útipoggyászában, amelyek feltehetőleg régi ladakhi barátaitól érkeztek.

Mindez a nagy magyar vándortudós arcképén annyit változtat, hogy már nem képzelhetjük pusztán az álmai szerint, a valóságtól távol mozgó, csak önmagába forduló kutatónak, hanem olyan embernek, aki szoros kapcsolatban állt a számára húsz évig otthont adó ázsiai baráti körével és a környezetében zajló történelmi eseményekkel.